

ترجمة الفهرست

بقلم آقای دکتر سید جعفر سجادی

معلم دانشکده ادبیات

الفهرست یکی از مهمترین کتابهایی است که بوسیله یکی از بزرگترین دانشمندان اسلامی محمد بن اسحاق ندیم معروف بابن ندیم تألیف شده است.

این کتاب یکی از ذخائر مهم اسلامی و بلکه جهانی است که در قرن چهارم هجری بدون شده است و از همان روزگار آن قدیم مورد توجه دانشمندان و محققان بزرگ و روشن بین واقع شده است لکن اهمیت و ارزش واقعی آن برای همگان بدرستی روشن نبوده است و گرچه دانشمندان بصیر و محقق احیاناً بدان استناد کرده اند لکن شهرت و ارزش واقعی آن در قرون بعد و در عهد اخیر بدرستی معلوم شد.

این کتاب برای اولین بار با اهتمام دانشمند بزرگ اطریشی گستاوفلوگل بطبع رسید و از آن تاریخ شهرت جهانی یافت و انصافاً دانشمند فوق الذکر در شناساندن این کتاب و نمودن شخصیت علمی و اجتماعی ابن ندیم سهم زیادی دارد.

در سال ۱۳۴۸ بار دیگر باستاد و از روی همان چاپ با اهتمام یکی از فضلاء در مصر بحلیه طبع آراسته گردید و نسخ موجود و در دسترس، همان نسخه های طبع ثانی است.

ستن عربی این کتاب هم از لحاظ بکاربردن لغات و اصطلاحات نامأنوس و هم از جهت استعمال اصطلاحات تاریخی و ملل و ادیان برای دانشجویان و مبتدیان علوم تاریخی و اجتماعی چندان قابل استفاده و مفید نمی باشد بویژه که برخی از نکات آن که اشارت بوقایع مهم تاریخی و یا اجتماعی و مذهبی است آن چنان درهم و غیر مصرح و نارسا است که بطور تحقیق بجز متبحران در این فنون، دیگران از حل آن عاجزند.

نظر بدین جهات لازم بود که این کتاب با توجه به جنبه های تاریخی مبهم و پیچیده آن و توضیح و تفسیر مجملات و تعلیقه و حواشی بر معقدهات آن مجدداً بطبع برسد و بدیهی است که توضیح مبهمات و حل مشکلات چنین کتابهایی کاری بس دشوار میباشد و در هر حال از جمله کارهایی که میبایستی انجام میشد همین کار است.

اخیراً فاضل محترم آقای رضا تجدد که از نویسندگان زنده و بنام کشورند اقدام بترجمه این کتاب نموده اند و الحق باید گفت زحمت فراوان، تحمل شده اند و تا اندازه ای از عهده این مهم برآمده اند و گرچه آنطور که لازم بود به توضیح مبهمات و تفسیر مجملات آن نپرداخته اند، با این وصف خدمت بسیار ارزنده ای انجام داده اند و با پس از ذکر سمیذات و مشخصات کتاب و اهمیت تاریخی و اجتماعی آن ارزش و حدود کار مترجم محترم را بررسی شماریم .

کتاب الفهرست شامل ده مقالات است بشرح زیر:

- ۱- مقاله اول درسه فن است: اول در توصیف لغات اسم از عرب و عجم ، دوم در نام کتابهای دینی، سوم در ستایش قرآن مجید .
- ۲- مقاله دوم در سه فن است: اول در پیدایش نحو و اخبار نحویان ، دوم در اخبار نحویان و لغویان ، سوم در شرح حال و مکتب نحویانیکه هر دو شیوه را بهم آمیخته اند .
- ۳- مقاله سوم در سه فن است : اول در اخبار مستوفیان ، دوم در اخبار پادشاهان ... سوم در اخبار ندیمان .
- ۴- مقاله چهارم در دو فن است : اول در طبقات شاعران دوره جاهلیت ، دوم در طبقات شاعران اسلامی .
- ۵- مقاله پنجم در پنج فن است : اول در تاریخ علم کلام ، دوم در اخبار مستکلمان شیعه ، سوم در اخبار مستکلمان سبیره ، چهارم در اخبار مستکلمان خوارج ، پنجم در اخبار جهانگردان و زاهدان .
- ۶- مقاله ششم در هشت فن است : اول در اخبار مالک پیشوای مذهب مالکی و یاران او ، دوم در اخبار ابوحنیفه رئیس مذهب حنفی و یاران او ، سوم در اخبار و شرح زندگی و کار امام شافعی قائد مذهب شافعی و یاران وی ، چهارم در شرح حال و اخبار داود ، پنجم در مورد فقهاء شیعه و کار آنها ، ششم در شرح حال و زندگی و کار اهل حدیث ، هفتم در شرح حال و اخبار ابو جعفر طبری یکی از بزرگان و دانشمندان ، هشتم اخبار فقهاء دیگر .
- ۷- مقاله هفتم در سه فن است: اول اخبار و آثار فلاسفه من البد و الی ... دوم اخبار صاحبان تعالیم و علوم ریاضی و مهندسان از بدو الی ... ، سوم نظری به احوال و کار علماء .
- ۸- مقاله هشتم در سه فن است : اول اخبار داستان سرایان مهم از بدو الی ... ، دوم در اخبار و شرح آثار افسونگران ... ، سوم کتابهایی که در موضوعات مختلف تدوین یافته است و اسامی آنها .
- ۹- مقاله نهم در دو فن است : اول باهیت مذهب حرانیه کلدانی و علل و اسباب و مشخصات آن دوم در اخبار مذاهب غریب دیگر .

۱- مقاله دهم در اخبار کیمیاگران و صاحبان حرف و آثار آنها این ندیم در این ده مقالات مسائلی بسیاری را مطرح کرده و از لحاظ تاریخی و اجتماعی مورد بررسی قرار داده است. در صدر فن اول از مقالات اول گوید: اختلاف است در اینکه بنیان گذار و واضع خط عرب چه کسی بوده است: هشام کلبی گوید: نخستین کس یا کسانیکه خط عرب را نهاده اند گروهی از عرب عاریه بوده اند که بر عدنان بن اد درآمدند... و پس از شرح مختصر نمونه‌ای از خط حمیری را برنگاشته است. وی یعنی محمد بن اسحق ندیم گوید: نخستین خط عرب خط مکی است و بعد از آن خط مدنی و سپس بصری.

این ندیم پس از بیانات موجز و مفیدی در این مورد خط مصاحف را شرح داده و بذکر نام یکایک آنها پرداخته است و قلمهائیکه بدانها چیز نوشته‌اند بر شمرده است و نام معاریف و مشاهیر تذهیب کنندگان قرآن را ایراد کرده و نمونه‌ای از خطوط مختلف را آورده و بیکباره سخن را متوجه نژادها کرده و نژادهای ترک و مردمان روس و فرنگ و ارمن را بر شمرده و بار دیگر بازگشت بموضوع که نحوه تراشیدن اقلام و سبک بکار بردن آنها باشد نموده و در این مورد توضیحاتی تاریخی داده است.

درفن دوم از مقاله اول کتب دینی را مورد بحث و فحص قرار داده، ابتداء کتاب مقدس فقرات را مدنظر قرار داده و نام مؤلفان آنرا ذکر کرده و سپس باخبار عهد جدید پرداخته و نام کتب و رسائل و علماء و مصنفان آنها را مورد بحث قرار داده است. و در فن سوم کتاب آسمانی حضرت رسول اکرم (ص) پیغمبر اسلام یعنی قرآن را مورد بررسی قرار داده و ترتیب نزول آنرا در مکه و مدینه و ترتیب آنرا در مصاحف عبدالله مسعود و ابی بن کعب بیان کرده و سور قرآن را در مصحف حضرت امیر علی بن ابی طالب و اخبار قراء سبعه و نام راویان قرائت‌های مختلف را بنحوی مستوفی مورد تحقیق قرار داده است. سپس بذکر تفاسیر قرآن پرداخته و کتب و رسائلی که درباره علوم قرآنی نوشته شده است مانند معانی بیان و مجازات و تجوید و غیره را مورد مذاقه قرار داده.

در مقاله دوم اخبار نحویان و لغویان بصره و فصحاء عرب و کتابهایی که در این مورد بدون شده است و پایه گذاران نحو و طبقات آنها را با ذکر کتب مربوط مورد بررسی قرار داده و بذکر اعلام و اعیان و اساطین آنها پرداخته است.

مقاله سوم ویژه شرح احوال نسابان و صاحبان احداث و آداب است. در این مقاله نام سورخان و نسابان صدر اسلام و کتب آنها و اخبار شاهان و نویسندگان و متوسلان و خطباء و خراجیان و دیوانیان و کتب آنها و اخبار ندیمان و جلیسان و ادیبان و مغنیان آمده است.

مقاله چهارم در اخبار علماء و نام کتب آنها است که ویژه شعراء و ادیبان است اعم از شعراء اسلام یادوره متأخر و ایراد برخی از اشعار آنها برای نمونه.

مقاله پنجم در اخبار علماء متکلم معتزلی و زیدی و سرجئه بوده و در این مقاله وجه نامگذاری شیعه و اخبار مجبره و بابیه و حشویه و متکلمان خوارج و اخبار جهانگردان و زاهدان و عباد و صوفیان آمده است.

مقاله ششم در اخبار فقهاء مالکی و حنفی و شافعی و شیعه امامیه اثنا عشریه است در این مقاله بذکر اخبار بعضی از علماء دیگر و کتبی که تدوین کرده‌اند پرداخته است و نیز مختصری بذکر اخبار طبری و یارانش پرداخته و زندگی و کارهای فرقه خوارج را شرح داده است.

مقاله هفتم ویژه اخبار فلاسفه طبیعی و منطقیان و حکایات زندگی آنها است. در این مقاله علوم باستانی را برشمرده به ذکر و مترجمان مهم از زبانهای یونانی و فارسی و هندی و نبطی و محاسبان و منجمان و سازندگان آلات و ابزار علمی و طب و اطباء و آغاز آن علم پرداخته است.

مقاله هشتم در شرح حال و اخبار سامران و افسانه پردازان و کتبی که در این مورد تألیف شده است و اخبار صاحبان طلسم و اوراد و ادعیه نویسان و شعبده‌بازان و ساحران و نیرنگ‌بازان است و کتب مختلفی را که در این مورد تدوین شده است نام برده‌اند.

مقاله نهم ویژه مذاهب حرانیان کلدانی معروف به صابئه و ثنویت است و بروج و ماههای رومی و اساسی رؤسای صابیئان حرانی را در اسلام و مذهب مانی و مانویان و عقاید آنان را بطور مختصر برشمرده و اعتقادات هندیان و چینیان را در چند مورد ذکر کرده است.

مقاله دهم مخصوص کیمیاگران و صاحبان حرف و صنعت است از فلاسفه باستان و جز آنها. نظراجمالی به عناوین و مطالب بدون کتاب، عظمت و اهمیت آنها معلوم میدارد.

باتوجه باین امر که مسأله فهرست نویسی و تراجم در قرون اولیه و صدر اسلام کمتر معمول بوده است و عدم وسائل کافی و وسائط ارتباطیه معلوم میدارد که مؤلف برای گردآوری اطلاعات لازم و دست یافتن بکتب مدونه و اطلاع از شرح حال و کارهای علمی دانشمندان چه رنجها کشیده و زحماتی فوق العاده متحمل شده است میزان احاطه ویرا به جنبه‌های مختلف علمی و اجتماعی میرساند. وی نه تنها فهرستی از علوم مدونه عصر خود را گردآوری کرده است بلکه تاریخچه‌ای از هر علمی که در آن عصر و عصر ماقبل رائج بوده با شرح حال و اخبار واضعان و مبتکران آن بیان داشته است و در این مورد استقصاء لازم را مبذول داشته و مسائل

اجتماعی روزرا بطور اختصار شرح داده و اوضاع علمی اعصار مختلف را تا زمان تألیف کتاب بیان داشته است و مجموعه ای از تاریخ علوم و علماء مختلف و نویسندگان و خطباء و بلغا و خطوط مختلف را جمع آوری کرده و از اصطلاحات خاص مذهبی و علمی و فرق مخصوص نام برده است که بسیاری از آنها بدرستی برای ما روشن نیست و یکی از اشکالات کار مترجم همین امر بوده است که در پیدا کردن اصل و پایه آنها تحقیقاتی نموده و در برخی از موارد از عهده آن برآمده و بعضاً باجمال و ابهام برگزار کرده است.

جای هیچگونه تردید نیست که مترجم محترم سالها رنج برده اند و زحمت کشیده و تحقیق و تتبع کرده اند تا این کتاب را ترجمه و بطبع رسانده اند و الحق خدمت بسیار مهم و شایسته به زبان و ادبیات فارسی نموده اند و از لحاظ چاپ نیز بسیار خوب و بسیاری از نکات فنی را رعایت کرده اند.

مترجم محترم برای خواندن درست بسیاری از لغات مبهم و اصطلاحات ناچار شده اند به نسخ متعددی از خطی و چاپی مراجعه نمایند و از فضلاء و دانشمندان ایران و خارج استفاده نمایند و استمداد کنند و بطوریکه از مقدمه کتاب برسیاید بمنظور تحقیق در اطراف بسیاری از لغات و اصطلاحات زحمات فراوانی متحمل شده اند.

در هر حال ما بسهم خود کار معظم له را ستایش میکنیم و امیدواریم که از طرف فضلاء و مقامات علمی مورد تشویق قرار گیرند.

با وجود آنکه مترجم محترم سعی و کوشش فراوان در ترجمه کتاب فوق الذکر مبذول داشته اند که از حدود ترجمه خارج نشوند و در عین حال الفاظ و عبارات مناسب بکار بردند مع ذلالت در برخی از موارد ناچار شده اند لغات را بعینه بحال خود بگذارند یا لغات ناسانوسی استعمال کنند چنانکه در ص ۳۸ گوید « خداوند تبارک و تعالی نفرات را بر پنج پنجم بر موسی نازل فرمود و هر یک، منقسم بدوسفر و هر سفر منقسم به چند قرسه ».

مقدمه کتاب نیز از استعمال الفاظ غیر ادبی و روزنامه ای خالی نیست و شاید نظرایشان ساده نویسی بوده است که آنها را از جهاتی مورد ایراد و اشکال است.

مهم ترین کاری که در ترجمه این کتاب میبایست انجام میشد ضبط درست اصطلاحات علمی و مذهبی، اعلام اشخاص، اسامی کتب، القاب، اسامی فرقه ها و پیدا کردن ریشه و اساس تاریخی آنها است که کمتر بدان توجه شده است و حتی در سرفصلها نیز این معنی رعایت نشده است البته این کار احتیاج بمراجعه به ماخذ و منابع بسیار دارد، لکن در هر حال این کاری بود که میبایست میشد و بطور قطع با مراجعه به ماخذ و منابع موجود اگر نتوان ضبط تمام آنها را بدست آورد ضبط بسیاری آنها را میتوان پیدا کرد و بطور قطع تلفظ اسامی مانند عاصم بن

بهدلی، ابن شبنوذ، نقار، ابو ثروان، ابومسحل اعرابی، مؤرج سدوسی کار مشکلی است و در بسیاری از موارد رعایت نکات دستوری نیز نشده است.

در برشمردن کتب اشخاص اولاً بترتیب منظمی فهرست نشده است و بطور درهم و غیرمعتاد تنظیم شده است و ثانیاً میبایست معلوم میشد که این کتابها اکنون موجود است یا نه، بچاپ رسیده است یا نه و نام درست و صحیح آنها را میبایست ذکر میکردند.

فهرست اعلام و لغات و اصطلاحات علمی را درهم نوشته اند و این کار بطور قطع خلاف اصول است مثلاً ذکر کلمه طوبیقا و قاطا قوریاس در ضمن اعلام خاص و یا نام کتابها کاری است مسلم نابجا.

اعراب گذاری بعضی از اشعار عربی غلط از آب درآمده است و البته این اشکال هست که چاپ معرب در مطبوعه های ایران بسیار دشوار است و اغلب دچار اینگونه اشتباهات میشود. در هر حال سعادت و توفیق آقای تجدد را در خدمت بعالم علم و ادب از خداوند متعال خواستاریم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی